

Xədicə Heydərova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
heyderova73@mail.ru

Vaqifin dilinin bəzi semantik və qrammatik xüsusiyyətləri

Açar sözlər: qoşma, frazeologizm, okkazionalizm, -ib⁴ keçmiş zaman və feili bağlama şəkilçisi, -iban⁴ feili bağlama şəkilçisi

Ключевые слова: Гошма, фразеологизм, окказионализм, аффикс прошедшего времени и деепричастии -ib⁴, аффикс деепричастии -iban⁴.

Keywords: Goshma, phraseologism, occasionalism, affix of the past and gerunds -ib⁴, affix of the gerunds -iban⁴.

Dahi Hippokrat demişdir ki, təbabət üç nəhəngin çiyinləri üzərində dayanır: bitki, bıçaq və söz! Suyun molekulyar quruluşunu, insan taleyinin gərdisini dəyişmə qüdrətinə malik olan söz – söz xiridarları, söz ustalarının bir aləti olmuşdur: onlar gözəlləri, təbiəti tərənnüm etməklə bu gözəlliyi əbədiləşdirəcəklərinə inanmış, haqsızlıqlara şeirlərində etiraz etməklə ictimai-siyasi vəziyyətə təsir edə biləcəklərinə ümid etmişlər. Bu baxımdan bədii söz qüdrətli ideya vasitəsi, əvəzsiz tərbiyə üsuludur.

İncə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairi olan Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan dilinin inkişafında, sözün müxtəlif məqamlara salınaraq semantik çalarlar qazandırmasında, dilimizin söz-ifadə yaradıcılığı prosesindəki rolu danılmazdır və o, dil tariximizdə seçilən sənətkarlardandır.

Vaqifin yaradıcılığı xalq şeirinin gələcək inkişafı üçün ciddi zəmin olmuşdur. Onun poeziyasındakı sözlərin etimoloji baxımdan rəngarəngliyi adamı heyran qoyur. Bir tərəfdən ərəb və fars mənşəli sözlərlə zəngin qəzəl, müxəmməs, müstəzad və müəşşərləri, digər tərəfdən sadə, şirin heca vəznində yazdığı tənris və qoşmaları şairin fitri istedadından əlavə, ərəb və fars dillərini gözəl bilməsi, dərin savad sahibi olmasından xəbər verir.

Gülnəfəs, bixarü xəş, məhbubi-növrəs, eyşbaz,
Hoşliqa, bürqigüşa əbrunüma, xatirnevaz,
Aşinadil, dosta mail, nazü istiğnası az,
Qəddi nazik, cismi fərbeh, üzü gen, zülfü diraz,
Çeşmi şux, müjganı ox, qaşı kaman sevmək gərək.

Bu cür qəliz ərəb və fars tərkibləri ilə yazdığı bacaran şairin "Ayrıldıq" qoşmasının dili müasir Azərbaycan dili ilə eyniyyət təşkil

etməsi baxımından heyrət doğurur. Sanki müasirimiz olan bir şairin şeiridir:

Xeyli vaxtdır ayrılmışıq yar ilən,
Gördük, amma tanışmadıq, ayrıldıq,
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq!
Yarım saat bir arada qalmadıq,
Eşq atəşin canımıza salmadıq.
Yalvarıban yarın könlün almadıq,
Elə getdi, barışmadıq, ayrıldıq!

Bu qoşmada dilçi kimi diqqətimizi cəlb edən məqamlardan biri şairin hər bəndində qarşılıq növünə aid feillərin işlənməsidir: *tanışmamaq, danışmamaq, yanışmamaq, barışmamaq, qonuşmamaq, sarışmamaq, qucaqlaşmaq, halallaşmaq, hümmətləşmək, təmənnəşmək*. "Yanışmaq", "təmənnəşmək" və "hümmətləşmək" feilləri çox güman ki, Vaqif tərəfindən yaradılmış okkazionalizmlərdir. Texniki inkişafın verdiyi imkanlardan yararlanaraq Fizulinin "Divanı"nın *pdf* variantına müraciət etdik və bu sözləri axtarısa verdik, lakin heç bir müsbət cavab ala bilmədik. Düşündük ki, şeirlərində xəlqilik olan Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərində bəlkə tapa bilərik, amma burda da yox idi. O zaman qərara gəldik ki, Vaqifin müasiri və dostu olmuş Molla Vəli Vidadinin yenə *pdf* variantlı əsərlərinə müraciət edək, amma burda da həmin sözlər tapılmadı. Dialektizm kimi işlənməsi ehtimalı təsdiq olunmadı. Bu o deməkdir ki, həqiqətən də, "yanışmamaq", "təmənnəşmək", "hümmətləşmək" feilləri Vaqif tərəfindən yaradılmış okkazionalizmlərdir.

"Yanışmamaq" "yanmaq" feilindən əmələ gətirilmiş qarşılıq növünün inkarıdır və şair "pərvanələrin eşq odunda yanması" semantikasına birgəlik anlamını qatır: "Dönmədik başına pərvanələr tək, Eşq oduna yanışmadıq, ayrıldıq!"

"Təmənnəşib" "arzu, istək, xahiş" ifadə edən ərəb mənşəli *təmənnə* sözünə, "hümmətləşib" "əl-ələ verib çalışma" bildirən yenə ərəb mənşəli *hümmət* leksik vahidinə qarşılıq semantikasi əlavə edilən düzəltmə feildən yaradılmış feili bağlamalardır: "*Halallaşib, hümmətləşib dost ilən, Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq.*"

"Ayrıldıq" qoşmasının sonuncu bəndində şair çox maraqlı metoforik məcazlar yaradır:

Vaqifəm, üstümə gəlməz xas əli
Silinmədi heç könlümün pas əli.

Birinci misrada "üstümə gəlməz xas əli" söyləməklə şair yara xas, yara məxsus əli nəzərdə tutur. Qeyri-müəyyən gələcək zaman feilinin inkarında olan "gəlməz" feilini işlədən Vaqif bununla öz inamsızlığını ifadə edir. İkinci misrasında metaforik anlamlı ifadələr yaradır: "Silinmədi heç könlümün pas əli". Məcəzi mənada işlənən "könlümün əli" yarın əlinə toxunmadığına görə pas atmışdır və "könlümün pas əli" şair tərəfindən yaradılmış frazeologizmdir.

Dilimizdə "havalı" sözünün dördcildlik izahlı lüğətdə iki semanteması verilib: "1. Azğınlaşmış; ağılı başından oynamış kimi; 2. Yaxşı havası olan; şəfalı" [1, s. 335]. Lakin son zamanlar "havalı" leksik vahidinin türk dilindən "göz alıcı, çəkici, heyranedicisi; gürurlu" məcəzi mənaları da gənclərin dilinə daxil olmuşdur. Maraqlı bir haldır ki, Vaqifin "Sevmişəm" qoşmasında həmin bu mənayı görə bilirik:

Çox gözəlsən, amma xoyundur yaman,
Baxmazsan üzümə mənim çox zaman,
Vaqif deyir, sənin əlindən aman!
Mən biçərə nə havalı sevmişəm!

Maraqlıdır ki, izahlı lüğətdə Aşıq Ələsgərdən misal gətirilir: *Gəzirlər havalı ağalar, bəylər. İşləyir qan-tərdə naxırçı, nökar* [s. 335]. Birinci misrada *havalı* lekseminin "göstərişli, qürurlu" anlamı olsa da, təəssüf ki, izahlı lüğətdə bu izah semlər sırasında öz əksini tapmamış, əksinə sovet ideologiyasına uyğun olaraq "azğın, qudurmuş" mənaları verilmişdir. Belə məlum olur ki, müasir gəncliyin dilinə türk dilindən daxil olan mənə əslində Azərbaycanın Qərb dialektlərində işlənibmiş.

Molla Pənah Vaqifin şeirlərində -ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin bol işlənməsi araşdırma zamanı diqqətimizi cəlb etdi:

Sənə sığal verib, əcəb tər düşüb,
Hörülüb qəddilən bərabər düşüb,
Sanasan mələkdən balü pər düşüb,
Düzülüb dalında qatara tellər.

Biz bununla bağlı tədqiqat aparmaq qərarına gəldik. Molla Pənah Vaqifin 42 qoşması [9], Molla Vəli Vidadinin 20 qoşma, gəraylı və bayatıları [10], Şah İsmayıl Xətəinin 34 ədəd qoşma, varsağı, gəraylı və bayatıları [11], Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" (42 səh.) [7], Nəsiminin 33 qəzəli [3], "Kitabi-Dədə Qorqud"da 20 səhifə (səh. 31-51) [5] üzərində apardığımız tədqiqat zamanı aşağıdakı statistik nəticələr əldə olundu:

	Vaqif 42 qoşma (səh. 13-33)	Vkladi 20 qoşma, gəraylı və bayatılar (səh. 15-35)	Xətai 34 ədəd qoşma, varsəği, gəraylı və bayatılar (səh. 330-358)	Füzuli "Leyli və Məcnun" (42 səh)	Nəsimi 33 qəzəl	"Kitabi- Dədə Qorqud" (səh. 19-41)
-ib ⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi:	23	21	4	6	2	4
-ib ⁴ feili bağlama şəkilçisi:	25	19	43	40	10	25
-iban ³ feili bağlama şəkilçisi:	10	2	2	3	3	9
-ibanı, -ibani, -übani, - ubani feili bağlama şəkilçiləri	–	–	–	–	1	20
-ibanı, I şəxsin tək nəqli keçmiş zaman şəkilçisi	–	–	–	11	1	–
-miş ⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi	17	–	–	26	–	65

Bu müqayisə onu göstərir ki, nəqli keçmiş zaman -ib⁴ şəkilçisi XVIII əsrdə Azərbaycan dilində daha çox işləklik qazanmışdır. Çünki Vaqifin şeirlərində -ib zaman şəkilçisinin sayı ilə feili bağlama şəkilçisinin sayı arasında fərq yoxdur: 23-25. M.V.Vidadidə də demək olar eyni işlənmə nisbəti müşahidə olunur: 21-19. "Dədə Qorqud" dastanında isə kəskin fərq nəzərə çarpır: -ib zaman şəkilçisi kimi 4, feili bağlama şəkilçisi kimi isə 25 dəfə işlənir. Müşahidələrimiz əsasında söyləyə bilərik ki, -ib zaman şəkilçisi XI əsrdə -miş şəkilçisinə nisbətən çox az intensivliyə malik olmuşdur və əsrlər keçdikcə bu intensivlik artmağa başlamış Vaqif dövründə 6 dəfə artıq işlənmə həddinə çatmışdır. Müşahidələrimizi yuxarıdakı cədvəli izləməklə aydın görmək mümkündür. -ib feili bağlama şəkilçisi isə XI-XVIII əsrlərarası dövrlərdə öz aktivliyini olduğu kimi qoruyub saxlamışdır: KDQ – 25 və Vaqif – 25.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim dastanda (KDQ) -ib şəkilçisi -dir⁴ xəbər şəkilçisi ilə işlənir: "Oğlu-qızı olmyanı Allah-təala qar-

ğayıbdır" [5, s.34], "*Qarıyıbdır otu bitməz*", "*Qurıyıbdır suyu gəlməz*" [5, s. 49]. *-ib* şəkilçisinin adyektivləşmə funksiyası, Vaqif dilində olduğu kimi, dastanda da kifayət qədər məhsuldardır: "*Bədəvi ata binüb oğlançuğun istəyi getdi*" [5, s. 38]. "*..qara qaurma bişürüb qırq bəg qızına ilətün*" [5, s. 46].

Q.Kazımov *-ib*⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçilərinin canlı danışiq dili üçün daha səciyyəvi olduğunu qeyd edir. Bu baxımdan xəlqiliyi ilə seçilən Vaqif dilində bu şəkilçinin daha çox işlənməsi təsadüfi deyil.

-ib feili bağlama şəkilçisi gördüyümüz kimi, bütün dövrlərdə aktiv şəkildə işlənən məhsuldar bir şəkilçidir. Vaqifin əsərlərində: "*Könlün alıb bərişmədiq, ayrıldıq*", "*Tərk edib dəhrin səfasın xeyrünü şərdən keçmişəm*", "*İncəlib saatbəsaət tarü marın olmuşam*", "*Şux nigahından düşüb şirin şikarın olmuşam*" və s. bu cür feili bağlamalı misralara rast gəlmək mümkündür.

H.Mirzəzadə *-iban* şəkilçisinin *-ib* feili bağlama şəkilçisi ilə tam eyni semantikaya malik olduğunu söyləsə də, səhifə 285-də bunlar arasında müəyyən məna incəliyinin mövcud olduğunu qeyd edir, Azərbaycan dilinin Qazax, Quba, Zaqatala və Şamaxı dialektlərində fonetik variantlarının işləndiyini göstərir. Bu şəkilçinin hələ qədim tatar, türkmən, osmanlı türklərinin dilində mövcud olduğunu, "*Dədə Qorqud*"da *-ibani* şəkildə işləndiyini bildirir [5, s. 284-286]. Biz *-ibani* şəkilçisini Nəsiminin dilində də müşahidə edirik: "*Daş alubani dilbər, könlüm şişəsin atar*". [3, s.18]

T.Hacıyev Vaqifin dilində Qazax dialektinə xas dialektizmlərin mövcud olduğunu qeyd edir və bu baxımdan *-iban* şəkilçisinin Vaqifin dilində çox işlənməsi təbii bir haldır. XIX əsr tatar poeziyasında feilin qrammatik formalarının variativliyini araşdıran tatar dilçisi A.F.Yusupov *-üban* feili bağlama şəkilçisinin *ib* şəkilçisi ilə qrammatik sinonim olduğunu və yalnız təsdiqdə olan köklərə birləşə bildiyini göstərir (Деепричастие на *-ubän* выступает грамматическим синонимом формы на *-yb/-eb*. При помощи данной формы образуются деепричастия только от положительных основ: *igre jullarnı qujubän tuıru jula warasy* «оставив другие пути, надо идти прямой дорогой») [12, s.158]. Həqiqətən də biz *-iban*⁴ şəkilçisinin Vaqif şeirlərində də yalnız təsdiqdə olan köklərə birləşə bildiyini görə bilirik: "*Yalvarıban vara-vara deməyə*", "*Yaslanıban eşiyində qalmağa*", "*Ağlayıban götürərsiz Vaqifi*", "*Nazlı-nazlı danışın güləndə*", "*Günbəgün incəlibən oldu tənim muyə misal*", "*Çəkibən xəncəri, bağırım başını bir dələsən, Baxıban bəndə çəkən cövrü cəfanı biləsən*", "*Rişxənd edibən daxi neçün*

çöp dərən eylər Hatəm xan ağanı", "Bu qədər çəkibən azar, ağlarsan?". Vaqif şeirlərində bu şəkilçili feili bağlamaların inkarda olan feilləri açıqlamaq məqsədilə işləndiyinin də şahidi oluruq: "Görüşübən eyləmədik xoş səfa".

-ibam şəkilçisi bizim bu kiçik tədqiqatımızda yalnız Fizuli və Nəsiminin şeirlərində müşahidə olundu. Füzulinin "*Mən həm olubam bu işdən ağah, Əmma nə deyim, nə söyləyim? Ah!*" [6, s. 70] və Nəsiminin "*Kəpənək geymişəm, əndişədən azad olubam, Üşümək müşkülünü eylədi asan kəpənək*" [3, s. 117] misralarındakı *-ibam*, *-ubam* I şəxsin təki olan nəqli keçmiş zaman şəkilçisi Xətai, Vidadi və Vaqifin şeirlərində müşahidə olunmur.

Vaqif dilinin leksik-semantik və qrammatik aspektlərdə tədqiqi Azərbaycan dilçiliyi üçün olduqca əhəmiyyətli məsələlərdən biridir, çünki müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında və inkişafında böyük rolu olmuş bu dahi sənətkarın bədii irsi sinxron və diaxron aspektdə aparıla biləcək tədqiqatların sanki giriş və çıxış qapısıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. Bakı: "Şərq-Qərb", 2006-2011.
2. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: "Elm", 2012, 476 səh.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, "Lidernəşriyyat", 2004, 336 səh.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Nurlan", 2010, səh. 400.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988. 265 s.
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 400 səh.
7. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 336 səh.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-pedoloji Ədəbiyyatı, 1962, 370 s.
9. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 264 səh.
10. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 128 səh.
11. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 384 səh.

12. Юсупов А.Ф. Вариативность грамматических форм глагола в языке татарских поэтических произведений XIX века. Ученые записки казанского государственного университета. Том 150, кн. 8, Гуманитарные науки 2008, s. 154-160.

Хадиджа Гейдарова

**Некоторые семантические и грамматические
особенности в языке Вагифа**

Резюме

В статье высоко оценивается роль Молла Панах Вагифа в развитии азербайджанского языка, в его способности придавать словам новые оттенки значений в процессе создания новых выразительных средств; анализируются лингвистические особенности его поэзии. Автор статьи анализируя глаголы "yanışmaq", "təmənnəşmək" и "hümmətləşmək" из гошмы "Ayrıldıq", определяет их как окказионализмы, так как не находит их в "Диване" М.Физули (XVI век), в стихах Ш.И.Хатаи (XV-XVI века) и М.В.Видади (XVIII век). Здесь автор высказывает свои суждения о фразеологизме "könlümün pas əli" (ржавая рука души моей) и слове "havalı" (самодовольная, самонадеянная). В статье автором проведено небольшое расследование по аффиксу прошедшего времени -ib⁴ в произведениях М.П.Вагифа (42 гошма), М.В.Видади (20 гошма), "Лейли и Меджнун" М.Физули (42стр.), Ш.И.Хатаи (34 гошмы, варсаги, герайлы и баяты) и Насими (33 газел) и на основе статистических данных составлена таблица, отражающая его использование.

Khadija Heydarova

**Some semantic and grammatical features in the language of
Vagif**

Summary

The article investigates the role of Moll Panah Vagif in the development of the Azerbaijani language, his ability to impart new meanings to the words in the process of creating new expressive means and other linguistic features of his poetry. The verbs "yanışmaq", "təmənnəşmək" and "hümmətləşmək" from the goshma "Ayrıldıq", the author of the article choosing defines them as occasionalisms, as she does not find them in M. Fizuli's "Diwan" (XVI century), in the poems of Sh.I.Khatai (XV-XVI century) and M.V.Vidadi (XVIII century). Here the author expresses her judgments about the phraseology "könlümün pas

əli" (rusty hand of my soul) and the word "havalı" (self-satisfied, cool, swanky). In the article, the author carried out a small investigation into the affix of the past tense -ib⁴ in the works of M.P.Vagif (42 goshmas), M.V.Vidadi (20 goshmas), "Leyli and Majnun" of M.Fizuli (42 pg.), Sh.I.Khatai (34 goshmas, varsagis, geyraylies and bayatis) and Nasimi (33 gazels) and based according to the researches, results are presented in the table form.